

<https://doi.org/10.15407/rksu.33.038>
УДК УДК 821.161.2-6.09:27-726.2(477)

Лариса Семенюк, кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри української літератури,
Волинський національний університет
імені Лесі Українки (Луцьк, Україна)
E-mail: nediljalar@gmail.com
ORCID: 0000-0002-6619-9695

ЕПІСТОЛЯРНИЙ ДІАЛОГ ЛАЗАРЯ БАРАНОВИЧА З ЙОГО СУЧАСНИКАМИ: ПРОБЛЕМА РЕЛІГІЙНОГО І ПОЛІТИЧНОГО ВИБОРУ

Мета роботи. У статті на матеріалі епістолярію Лазаря Барановича розглянуто питання про його релігійний і політичний вибір у контексті українського державотворення. **Методологія.** Застосовано між-дисциплінарний підхід, що передбачає використання історичних та філологічних методів дослідження. Метод історичної реконструкції використано для відтворення різних аспектів суспільного життя другої половини XVII ст. Історико-літературний метод дав змогу крізь призму листів архієпископа охарактеризувати особливості його релігійного і політичного вибору. **Наукова новизна.** На підставі епістолярію Барановича з адресантами-сучасниками показано його ставлення до важливих політичних і релігійних подій сучасності, роль цієї неординарної особистості в суспільно-релігійних процесах України періоду Руїни. **Висновки.** Листування чернігівського єпископа з відомими сучасниками, політичними і релігійними діячами (гетьманами, єпископами, письменниками) доводить, що він наполегливо відстоював традиційні права Київської митрополії: опікувався церквою, переймався впорядкуванням її ієрархії, максимально прагнув уникнути розколу, хоча діяв несамостійно, зважаючи на позицію політичної влади, української і московської. Чернігівський владика підтримував

Цитування: Семенюк Л. Епістолярний діалог Лазаря Барановича з його сучасниками: проблема релігійного і політичного вибору. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2024. № 2 (33). С. 38—51. <https://doi.org/10.15407/rksu.33.038>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

контакти з гетьманами Правобережної і Лівобережної України. У своїх листах він не тільки виявляє прихильність чи неприхильність до державних діячів, а й дає власні оцінки політичним подіям в Україні, як-от: безчинства козацької адміністрації на місцях, пошуки османського протекторату тощо. Епістолярій доводить, що в політичному сенсі чернігівський єпископ займав виразну промосковську позицію. Він виявляв стурбованість безчинствами московських воєвод в Україні, проте це не стало перешкодою, щоб послідовно запобігати перед московським царем, усіляко підкреслювати переваги єдиновірного правителя та невідповідність політичного зближення з Туреччиною. Власні поступки і компроміси з Московією він виправдовував перспективами такого союзу для України, нехтуючи імперськими амбіціями північного сусіда та не допускаючи будь-якого іншого протекторату.

Ключові слова: Лазар Баранович, епістолярій, православна церква, митрополія, протекторат.

Актуальність теми дослідження. Лазар Баранович, без перебільшення, — одна із центральних постатей політичного і релігійного життя України другої половини XVII ст. Він відомий як церковний, культурний і суспільний діяч, проповідник, полеміст і поет. Менш званою є ще одна грань його духовної спадщини — епістолярій, що нараховує десятки листів до відомих сучасників, які ще в кінці XIX ст. були опубліковані окремим виданням [1]. Аналіз епістолярної спадщини чернігівського єпископа дозволяє простежити його ставлення до важливих політичних і релігійних подій сучасності, а відтак — показати роль цієї неординарної особистості в суспільно-релігійних процесах України періоду Руїни.

Вагомість епістолярної спадщини Лазаря Барановича пояснюється передусім тим становищем, яке він посідав у тогочасному українському суспільному просторі. У драматичний період української історії він був чи не єдиним православним ієрархом на Лівобережжі: упродовж 35 років очолював Чернігівську єпархію та майже 20 років (з перервами) був місцєблюстителем Київської митрополії. Лазар Баранович — активний учасник значущих подій тогочасного політичного, суспільного, церковного та культурного життя Гетьманщини, як-от: вибори гетьмана і митрополитів, переговори з Московією і Туреччиною, залагодження внутрішніх конфліктів. Тому його вплив на різні сфери українського життя був значним, активними були й контакти з відомими сучасниками. Певне уявлення про ці контакти дають збережені листи архієпископа Лазаря до представників української еліти — козацької старшини та духовенства. Адресатами Барановича були гетьмани Юрій Хмельницький, Іван Брюховецький, Дем'ян Многогрішний, Іван Самойлович, Петро Дорошенко, Іван Мазепа; з-поміж відомих релігійних і культурних діячів — Інокентій Гізель, Варлаам Ясинський, Феодосій Софонович, Йосиф Тукальський-Нелюбович та інші.

Аналіз досліджень і публікацій. Окремі епістолярні тексти Барановича, як і інших представників Чернігово-Новгород-Сіверського культурного

осередку, опубліковані у виданнях XIX ст.: «Черниговские епархиальные известия», «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России», «Архив Юго-Западной России», «Киевская старина», а в 1865 році були видрукувані окремою книгою [1]. Це видання підготував Чернігівський архієпископ Філарет (Гумілевський), а переклад польськомовних листів зробив протоієрей Андрій Страдомський. Частина листів у перекладах українською мовою з науковими коментарями А. Макарова ввійшла до видання «Чернігівські Афіни», підготовленого до 300-річчя з дня смерті Лазаря Барановича [11, с. 58—173].

Епістолярій Барановича на сьогодні ще недостатньо прочитаний науковцями. Протягом XIX — початку XX ст. до листів Барановича зверталися літературознавці В. Перетц [4; 5], П. Попов [6], М. Сумцов [9]. У новітній час деякі аспекти епістолярного дискурсу Барановича у проекції на суспільні реалії другої половини XVII ст. висвітлені в розвідках Д. Семка [7; 8]. Проте цілісного розуміння релігійних і політичних орієнтирів чернігівського єпископа ці публікації не дають. Тому дотепер існують різні, часом діаметрально протилежні, оцінки і судження про роль Лазаря Барановича в історії формування нашої державності: від панегіричного возвеличення, іменування його «світочем барокової культури» [3] до категоричного несприйняття, на кшталт — «служник чужим царям» [10], провідник «московської партії» [2, с. 100].

Мета цієї статті — на основі епістолярного спілкування Лазаря Барановича з адресатами-сучасниками дослідити його релігійний і політичний вибір у контексті українського державотворення.

Виклад основного матеріалу. Епістолярій Лазаря Барановича є одним з найбільш достовірних джерел інформації про його релігійні і політичні погляди та амбіції. Питання, які порушуються в листах чернігівського владика, дуже різноманітні — від обговорення зовнішньополітичних проблем та відновлення православної ієрархії на Лівобережжі до видавничих і творчих планів, вирішення побутових справ та майнових конфліктів. Саме листовний діалог з відомими сучасниками, на наш погляд, дає змогу відчитати релігійний і політичний вибір чернігівського єпископа (пізніше — архієпископа), засвідчує еволюцію його світоглядної системи, розуміння актуальної історичної ситуації та здатність приймати важливі, часом доленосні в масштабах країни рішення.

Лазар Баранович як особа, що обіймала високі духовні посади, був у центрі політичного, релігійного і культурного життя в Україні другої половини XVII ст.: від 1657 року — чернігівський єпископ, багаторічний управитель Київської митрополії, активна діяльність якого тривала упродовж багатьох десятиліть. Це людина, яка володіла колосальною енергією, надзвичайною працездатністю, природними організаційними здібностями та у своїх діях керувалася релігійними моральними принципами і потребою

загального блага. Про це він пише в одному з листів до Інокентія Гізеля: «Єдине моє бажання — залишити після себе труди мої на користь церкви Божої й заслужити від людей добру пам'ять» [11, с. 82].

Опікуючись релігійними справами в Україні, Лазар Баранович брав безпосередню участь у впорядкуванні церковної ієрархії. Після смерті київського митрополита Сильвестра Косова (помер 13 квітня 1657 року) йому було доручено управління справами Київської митрополії. До його обов'язків входила й організація виборів нового митрополита. Чернігівський єпископ доклав до вирішення цієї справи чимало зусиль. Зокрема, в листі до Юрія Хмельницького, датованому 1657 роком, він сповіщає гетьмана, що собор православних ієрархів призначено на 1 жовтня, і запрошує його взяти участь у виборах митрополита [11, с. 58]. У зверненні до гетьмана чернігівський владика виявляє велику прихильність та шанобливе ставлення: «Труд ваш, що його приймете ви на благо церкви, воздасться сторицею. Ми зустрінемо приїзд ваш з щирими серцями» [11, с. 58].

Цьому ж питанню присвячений лист Лазаря Барановича до львівського єпископа Арсенія Желіборського, в якому адресат повідомляє про перенесення дати обрання київського митрополита на 6 листопада 1657 року.

Принагідно зауважимо, що вибори декілька разів відкладалися, спочатку через відсутність більшості православних ієрархів, що тоді перебували на Правобережжі, на території Речі Посполитої, і не могли вчасно потрапити на раду, пізніше — через протидію російського воєводи Бутурліна, під «опікою» якого був тоді Київ. Московський ставленник наполягав, щоб Баранович отримав дозвіл на цей собор від царя та благословення московського патріарха. «Виконання цих вимог, — на переконання А. Макарова, — ставило Київську митрополію в залежність від Московської патріархії й загрозувало розколом між правобережними і лівобережними общинами, бо єпископи, котрі перебували під польською владою, не могли визнати підлеглості Київської митрополії московському царю» [11, с. 126—127]. Про позицію Лазаря Барановича свідчить той факт, що він провів собор усупереч волі російських властей і посприяв обранню на Київського митрополита Діонісія Балабана, кандидатуру якого не підтримувала Москва. Д. Семко так оцінює цей крок чернігівського єпископа: «Саме послідовна та незалежна позиція Барановича на посаді місцеблюстителя Київської митрополії дозволила обрати митрополита згідно з давніми правами українського духовенства...» [8, с. 60]. У подяку за підтримку на виборах Балабан визнав незалежність чернігівського єпископа від Київської митрополії, що давало Лазарю Барановичу певну свободу дій у релігійних питаннях, адже до 1685 року від підлягав лише духовній владі Константинопольського патріарха.

Після смерті митрополита Діонісія Балабана в 1663 році питання обрання київського митрополита знову стає актуальним. У листах до наказного гетьмана Якіма Сомка Баранович висловлює жаль, викликаний

смертю митрополита, а також переймається питанням про обрання нового очільника української православної церкви та просить порушити клопотання про це перед царем [див.: 7, с. 9].

З особою Лазаря Барановича пов'язують також інтриги щодо визнання Й. Тукальського-Нелюбовича в сані митрополита. Зауважимо, що Й. Тукальський був обраний на очільника Київської митрополії на Правобережжі без згоди московського уряду, він проживав на території Польщі і навіть був ув'язнений. У цей час посаду місцеблюстителя митрополичого престолу обіймав спершу ставленик Москви Мефодій, а згодом архієпископ Л. Баранович. У листі до Інокентія Гізеля архієпископ Лазар виправдовується та спростовує чутки про його участь в інтригах навколо Й. Тукальського: «...не міг я без великого жалю читати, що я винний у неблаговолінні його царської величності до його милості, отця митрополита, обмовляючи його перед різними сановниками, і що в листах моїх і по Україні ганьбив його та заборонив просити за нього Бога.

Щиро кажу вам, що майже втратив сон через це, але й уві сні мені тако-го не привиділося» [11, с. 82].

Як відомо, Лазар Баранович брав участь у церковному соборі 1666—1667 років, який був скликаний на вимогу московського царя Алексея і започаткував боротьбу із противниками церковної реформи патріарха Никона. Чернігівський єпископ вирушив на це зібрання з метою обговорити деякі специфічні проблеми української церкви, однак собор виявив цілковиту байдужість до українських проблем. Своїми міркуваннями щодо подій, які відбувалися на соборі, Баранович ділиться в листі до Інокентія Гізеля, хоч і зазначає, що «не все те, що сказати можна, годилося б довірити перу» [11, с. 69]. З листа чернігівського єпископа видно, що він не просто симпатизує Никоніві, а глибоко переживає його відсторонення з митрополичої посади, нехтуючи обережністю, називає владу «великим Світилом православ'я»: «Видовище було дивовижне для очей і жахливе для слуху. Я страждав і знемагав від ударів, жахнувся й знемагав духом, коли згасло велике Світило» [11, с. 70]. Як людина глибоко релігійна причини цієї події Баранович намагається пояснити в суто християнській площині — як наслідок гордині й зарозумілості патріарха, хоча в його листовних коментарях виразно проглядається релігійно-політичний підтекст цієї історії: «Колишнього патріарха скинула власна затятість; він добровільно відмовився від престолу. Всенародно, на очах кліру й народу, зняв із себе патріарші відзнаки, і що він сам відмовився, в тому завзято й зізнання учинив, покладаючи причину звільнення з престолу на царський гнів» [11, с. 69].

Зауважимо, що Лазар Баранович, єдиний серед присутніх на соборі ієрархів, не підписався під суворим вироком патріархові Никону, хоча за участь у соборі був возвеличений у сан архієпископа й обдарований царськими щедротами.

Епістолярій Лазаря Барановича також засвідчує його реакцію на обрання Київським митрополитом Гедеона Четвертинського, що відбулося за прямою вказівкою і з благословення Московського патріарха 20 червня 1685 року. Л. Баранович на собор не з'явився і не відрядив своїх представників. За словами А. Макарова, «це був мовчазний протест владики проти підпорядкування української церкви Московській патріархії» [11, с. 168]. Зауважимо, що в тому ж році митрополит Гедеон одержав від царя грамоту про підпорядкування йому Чернігівської єпархії й Печерського монастиря, які раніше були під духовною владою Константинопольського патріарха. Лазар Баранович болісно відреагував на цю подію, що помітно в листі, адресованому до царів Петра та Іоанна від 30 березня 1688 року, де він скаржиться на дії Четвертинського: «Але превелебний митрополит вельми згнъбив мою старість: передусім відібрав у мене архієпископське ім'я, звелів називати мене лише єпископом, хоч звання це дав мені батько ваш, блаженної пам'яті цар Алексей, з благословення трьох вселенських патріархів. Потім відібрав три протопопії; в прикрому листі до воронізького священника Глухівської протопопії назвав мене пастушком і викрадачем деяких парафій, які начебто належали йому» [11, с. 118].

Ображений пихатістю митрополита Гедеона, Лазар Баранович у цьому ж листі висловлює прохання про підпорядкування Чернігівської єпархії Московському патріархові: «Падаю перед лицем вашої царської величності, прийміть прохання моє: хай буду зі всією моєю єпархією безпосередньо під благословенням найсвятішого патріарха Московського нарівні з іншими великоруськими єпархіями, і нехай спадкоємці мої ставляться в Москві, а не в Києві» [11, с. 119]. Такий крок, з одного боку, був вимушеною необхідністю, а з іншого — наслідком провокації московської влади, зацікавленої в розпалюванні внутрішніх незгод в українській церкві. Тому має рацію А. Макаров, коли стверджує: «Це був єдиний випадок, коли Л. Баранович діяв на шкоду українській церкві та її незалежності» [11, с. 168]. Про цілеспрямоване руйнування української церкви та її остаточне підпорядкування Москві свідчить той факт, що в тому ж 1688 році Гедеона було позбавлено права йменуватися митрополитом «всія Русі».

Як бачимо, у вирішенні релігійних питань Лазар Баранович наполегливо відстоював інтереси українського православ'я, дбав про впорядкування його ієрархії, запобігав його розколу. Втім, зважаючи на обставини, у прийнятті принципових рішень чернігівський владика змушений був рахуватися з думкою політичної влади — як української, так і московської. На жаль, під кінець кар'єри його було втягнуто у внутрішні церковні незгоди, що призвели до руйнування незалежної української церкви.

Релігійне становище Лазаря Барановича спонукало його підтримувати тісні контакти з українськими політичними діячами, реагувати на політичні виклики, що теж відобразилось у його епістолярії.

Першим гетьманом-адресантом Лазаря Барановича був Юрій Хмельницький, за участі якого чернігівський єпископ проводив обрання митрополита після смерті Сильвестра Косова. Листування Лазаря Барановича із Хмельницьким не припинилося й після того, як останнього було усунуто від влади. У 1662 році Баранович пише до колишнього гетьмана, який на той час уже прийняв чернечий постриг і перебував у Корсунському монастирі, щоб підтримати його у важкий момент життя, пов'язаний зі зміною суспільного становища. Вміло оперуючи засобами барокової поетики, Баранович зауважує: «Пречудовний Бог, перевершивши наші сподівання, сотворив чудо над вашою превелебністю — навернув вас від брані до власниці, від шишака до каптура, від шаблі й лука до молитви Господньої, від булави до патериці ченця, від поля бранного до келії, від стріл смертоносних до Книги буття» [11, с. 58].

Стосунки Барановича з українськими гетьманами, що прийшли до влади після усунення Юрія Хмельницького, склалися по-різному. Як показують листи, майнові непорозуміння були причиною досить напружених його взаємин з гетьманом Іваном Брюховецьким [докладніше про це: 7, с. 9—10]. У листах чернігівського владика до гетьмана порушується питання про свавілля козацької адміністрації на місцях, зокрема — захоплення козаками володінь Спасо-Преображенського монастиря в Новгороді-Сіверському. Л. Баранович смиренно просить адресанта бути милостивим до монахів, наводить перелік захоплених церковних володінь та попереджає, що це сталося «без відома його царської величності» [11, с. 63]. Бачимо, що у вирішенні внутрішніх конфліктів Баранович хоч і заявляє про свою позицію, проте не зважається діяти самостійно, а покладається на заступництво російського царя.

Як показує пізніше листування, козацьке свавілля над монастирськими маєтками Чернігівщини тривало і в наступні роки, а гетьман Брюховецький мало на це реагував. Тому в листі до нього за 1668 рік Баранович ще більш наполегливо просить козацького очільника припинити насильство, вплинути на полковників і старшину та проявити особисту прихильність («милість») до владика і його підлеглих [11, с. 67].

Політичні питання були також темою листування чернігівського архієпископа з гетьманом Дем'яном Многогрішним. Баранович протегував Многогрішному та доклав багато зусиль для його обрання на посаду гетьмана після усунення авантюрного І. Брюховецького. Не випадково Многогрішний часто шукав у чернігівського владика підтримки, порад у вирішенні тих чи тих питань, ділився своїми намірами [див. про це: 7, с. 10].

Також у цей же час Лазарь Баранович активно листується з гетьманом Правобережної України Петром Дорошенком, який схилився до союзу з турками й татарами. Чернігівський єпископ, намагаючись привернути його на бік російського царя, прагне довести меншу шкоду такого протектора-

ту для України. Баранович не приховує своїх симпатій до православного монарха, в особі якого вбачає гаранта єдності православної віри, та свого неприйняття турецького підданства: «Краще було б, аби Русь не ділилася, а під єдиним православним монархом перебувала, який поважає звичаї, не хоче ні в чому вольностям нашим зраджувати, але воліє, аби в церквах православних за православного монарха молилися.

Під турком бути, як грекам тяжко і патріархам біда, так і нам не велика була б радість» [11, с. 79—80].

Лазар Баранович брав активну участь у політичному житті України і в перші роки правління Івана Самойловича (1672—1675). Стосунки гетьмана з архієпископом у наступні роки А. Макаров коментує так: «Розрив з гетьманом відбувся в 1675 р., мабуть, у зв'язку з прагненням І. Самойловича до одноосібного правління. З цього року і до падіння гетьмана в 1687 р. Л. Баранович був усунутий від усіх державних справ і не мав впливу на політичне життя» [11, с. 168]. Прагнучи повернутись у велику політику, в листі до царів Петра та Іоанна від 30 березня 1688 року він так описує свій стан: «Зовсім забули про мене, ніби я й справді помер, кинули напризволяще, позбавили допомоги, живцем поховали» [11, с. 118].

Як бачимо, Лазар Баранович підтримував листовні контакти з усіма гетьманами тогочасної України: він протегував Ю. Хмельницькому і Д. Многогрішному, через козацьке свавілля мав непорозуміння з І. Брюховецьким, які намагався толерантно вирішити; не поділяв політичного вибору П. Дорошенка та схилив його до союзу з єдиновірною Московією.

Епістолярій Барановича проливає світло й на його стосунки з царською адміністрацією та самим московським царем. Як відомо, чернігівський владика «неодноразово їздив до Москви, був учасником Собору 1666—1667 рр., постійно звертався задля вирішення церковних проблем та схвальних санкцій до московської світської й духовної влади» [8, с. 60]. Він особисто листувався з царем Алексеем, Московським патріархом Йоасафом, царями Петром та Іоанном.

Епістолярій свідчить про глибоку особисту прихильність Барановича до царя Алексея. Так, у листі до Варлаама Ясинського від 1 серпня 1666 року він висловлює свій намір розшукати середньовічне життє святого Олексія, чоловіка Божого, з метою складання панегіричної проповіді на честь царя Алексея [11, с. 63]. А. Макаров так коментує ці поривання чернігівського єпископа: «Таким чином український єпископ намагався забезпечити прихильне ставлення царя до його українських підданих, що страждали від свавілля московських воевод. Прихильники союзу з Росією надзвичайно обурювалися діями царської адміністрації на Україні, але при цьому вірили, що втручання самого царя може суттєво змінити становище. Такі настрої були властиві й Л. Барановичу. При цьому він залишався прихильником політичної, культурної і церковної незалежності України» [11, с. 129—130].

Про ставлення Л. Барановича до царя свідчить також його оцінка ситуації, пов'язаної з усуненням московського патріарха Никона з цієї посади, про що йшлося вище. Можемо припустити, що Баранович розумів справжні причини конфлікту всередині московської церкви, проте всіляко намагався виправдати московського царя, перекладаючи провину на опального патріарха: «Треба було дивуватися добросердності й смиренності царя; заливаючись сльозами, він викликав сльози в глядачів. Доведено з боку царя, що незаконно було залишати паству без бодай якої опіки; покірність перемогла б, але вона геть зубожіла» [11, с. 69]. Ці слова демонструють глибоку особисту симпатію Л. Барановича до царя Алексея. Чвари між ним і патріархом Никоном чернігівський єпископ вважав трагічною помилкою, якій можна було запобігти.

Політичні орієнтації Лазаря Барановича увиразнюються у світлі ще однієї важливої події — козацького повстання 1668 року проти царської адміністрації, причиною якого стало свавілля російських воевод в Україні. У ході цієї акції з українських міст були вигнані російські гарнізони та воеводи. Судячи з листа до Симеона Полоцького від 1668 року, внаслідок військових дій постраждала резиденція чернігівського єпископа — Спасо-Преображенський монастир у Новгороді-Сіверському; сам він теж зазнав приниження гідності [11, с. 71]. Однак його ставлення до московського царя це не змінило — всю провину він покладає винятково на воеводу Щербиніна, який керував цією акцією: «У нас страшенне безладдя, земля не оброблена й спустошена. Князь Костянтин Осипович Щербатов так нас ущербив, що трьох у монастирі й поміж домочадців не дорахувались; нахваляється ще на мене: нехай, каже, смоче лапу. Слухати це мені, істинному богомольцеві й найревнішому захисникові його царської найсвітлішої величності, нестерпно» [11, с. 71].

Як бачимо, навіть у такій українській драматичній ситуації Лазар Баранович виправдовує московського царя. Власне, він залишається прибічником союзу з Росією, хоча підтримує основну вимогу повсталих — ліквідацію в Україні російського (воеводського) правління. Має рацію А. Макаров, коли стверджує: «Л. Барановича, як і все населення Лівобережжя, обурювали зловживання й сваволя місцевої російської адміністрації, однак він був царистом й ідеалізував ставлення царя Алексея до України. У цьому розподілі царської і воеводської влад і полягала головна помилка Барановича-політика» [11, с. 135—136].

У 1668 році великої популярності серед козацької старшини набула ідея турецького протекторату над Україною. З цією метою до Царгорода були відправлені з союзницькими пропозиціями посольства Брюховецького і Дорошенка. Лазар Баранович у своїх листах озвучує власну позицію щодо військово-політичного союзу з Кримом і Портою. Звертаючись листовно до митрополита Йосифа Тукальського-Нелюбовича, він застерігає останнього

від небезпеки зближення з Туреччиною і доводить, що справжні союзницькі відносини можливі тільки з Росією: «Православній Русі без православного государя жити не можна. Голова православ'ю — то є православний цар, без якого [воно] не може жити. Хто б того хотів, аби православна Русь жила без голови православної, чуда жадав би; <...> Дай-но Русі православній та голову неправославному, — матимеш вівцю з головою вовчою. Бо кожен вовк радий проковтнути вівцю. Отак і неправославна голова ладна проковтнути православну вівцю» [11, с. 77]. І продовжує в тому ж дусі вірнопідданства: «Без голови не бути Русі могутньою. Вона (голова) на високому престолі благоволить смиренним, вона святійших патріархів вселенських милостію вінчає, вона лиш для нас єдиний притулок» [11, с. 78].

Лазар Баранович осуджує політику правобережного гетьмана Петра Дорошенка, який прагнув залучити татар і турків для возз'єднання України. Розчарувавшись у перспективах такого протекторату, він висловлює думку про необхідність відновлення політичного союзу Лівобережжя з Росією: «...щоб ми всіяко намагалися переконати його величність царя прийняти, як і раніше, козаків під свою милість» [11, с. 72].

Мусимо констатувати, що у своєму запобіганні перед Москвою Баранович був схильний перебільшувати успіхи української сторони в союзницьких переговорах з нею. Так, у листі до Й. Тукальського-Нелюбовича, маючи на увазі «Глухівські статті», він пише: «І нині наші права розглядаються. Вольності такі нам дали, про які просимо. Ніколи їх не дасть бусурманець» [11, с. 78]. Схожий пасаж звучить і в листі до Петра Дорошенка за 1669 рік, де Баранович не тільки просить Божої милості для царських воєвод, що потрапили в полон, а й ідеалізує ставлення царя до України, підкреслюючи, що той «надав їм [козакам] все, що бажали, милість таку виявив, яку неправославний монарх, з усього видно, виявити не міг би» [11, с. 78].

Постає логічне питання: у світлі тих загроз, які принесло в Україну засилля московських військових гарнізонів, чи розумів Лазар Баранович небезпеки союзу з Московією? Як видно з листів чернігівського єпископа, він керувався ідеєю блага для України. Недаремно А. Макаров стверджує: «Мир з Росією і поновлення гетьманської влади, на думку Л. Барановича, мали б врятувати Лівобережжя від спустошення польськими військами і кримськими татарами, а в підсумку — від його окупації і повного підкорення Москві» [11, с. 138]. Це доводить, що Баранович, розчарований діями поляків і татар, усіяко домагався для України нового протекторату — московського. Можемо припустити, що він усвідомлював загрози такого союзу, однак іншого шляху для України не бачив. Як показала історія, Баранович глибоко помилявся у своїх сподіваннях, не врахувавши імперіалістичного характеру зовнішньої політики Московії.

Наукова новизна. Наша розвідка є першою спробою аналізу суспільних поглядів архієпископа Лазаря Барановича у проекції на проблеми

48 українського державотворення. На підставі епістолярію Барановича з адресантами-сучасниками показано його ставлення до важливих політичних і релігійних подій сучасності, роль цієї неординарної особистості в суспільно-релігійних процесах України періоду Руїни.

Висновки. Отже, листування Лазаря Барановича з відомими сучасниками, політичними і релігійними діячами, доводить, що він наполегливо відстоював традиційні права Київської митрополії: опікувався церквою, переймався впорядкуванням її ієрархії, максимально прагнув уникнути розколу, хоча діяв несамостійно, зважаючи на позицію політичної влади, української і московської.

Чернігівський владика підтримував контакти з гетьманами Правобережної і Лівобережної України. У своїх листах він не тільки виявляє прихильність чи неприхильність до державних діячів, а й дає власну оцінку їхнім поглядам на політичні події в Україні, як-от: безчинства козацької адміністрації на місцях, пошуки османського протекторату тощо.

Епістолярій доводить, що в політичному сенсі чернігівський єпископ займав виразну промосковську позицію. Він виявляв стурбованість безчинствами московських воевод в Україні, проте це не стало перешкодою, щоб послідовно запобігати перед московським царем, усіляко підкреслювати переваги єдиновірного правителя та не вигідність політичного зближення з Туреччиною. Власні поступки і компроміси він виправдовував перевагами такого союзу для України, нехтуючи імперськими амбіціями північного сусіда та не допускаючи будь-якого іншого протекторату.

У своїх листах Лазар Баранович жодного разу не розглядає Україну як самодостатній політичний організм, здатний на окреме політичне життя. Втім, у листі до Інокентія Гізеля від 14 жовтня 1668 року, ведучи мову про видання Печерської друкарні, чернігівський єпископ зазначає: «Нехай собі заздрісники потерпають, а я бачу, що Русь іде вперед. Моя думка про русинів така, що буде час, коли вони не потребуватимуть сторонньої допомоги і навіть знехтують її» [11, с. 71]. Хоча йдеться про перспективи культурного розвитку Русі-України, які малювала уява православного владика, однак хочеться вірити, що схожі думки він плекав і щодо майбутнього української державності.

Подальші дослідження цієї теми можна проводити, залучаючи більшу кількість епістолярних текстів Барановича та його адресантів у проекції на тогочасні суспільні реалії. Це дозволить більш об'єктивно оцінити роль цієї неординарної особистості в історії України, православної церкви та у процесах національного державотворення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Баранович Лазар. Письма преосвященного Лазаря Барановича с примечаниями. Издание второе. Чернигов, 1865.
2. Дорошенко Д. Нарис історії України. Том II (від половини XVII століття). Видання друге. Київ : Глобус, 1992. 349 с.
3. Макаров А. Світоч барокової культури // Слово і час. 1993. № 10. С. 3—13.
4. Перетц В. «Filar wiary» вновь найденное сочинение Лазаря Барановича // Киевская старина. 1898. Т. LXII. С. 50—74.
5. Перетц В. «Ksiega smierci» архиепископа Лазаря Барановича // Киевская старина. 1898. Т. LXII. С. 225—233.
6. Попов П. Панегірик Крщоновича Лазарю Барановичу — невідоме Чернігівське видання 80-х років XVII в. // Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія. Київ: З друкарні Української Академії наук, 1927. С. 668—697.
7. Семко Д. Листування Лазаря Барановича з козацькою старшиною як джерело до історії Гетьманщини другої половини XVII століття // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. Т. 21. Київ, 2010. С. 7—13. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Semko_Dmytro/Lystuvannia_Lazaria_Baranovycha_z_kozatskoiu_starshynoiu_iak_dzherelo_do_istorii_Hetmanschynu_druhoi.pdf (дата звернення 06.06.2023).
8. Семко Д. Листування Лазаря Барановича та Інокентія Гізеля // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. Т. 16. Київ, 2008. С. 58—66. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Semko_Dmytro/Lystuvannia_Lazaria_Baranovycha_ta_Inokentii_Hizelia.pdf (дата звернення 08.06.2023).
9. Сумцов Н. К истории южнорусской литературы XVII столетия. Вып. I. Лазарь Баранович. Харьков: Типогр. М.Ф. Зильберберга, 1885. 197 с.
10. Фаріон І. Лазар Баранович – служник чужим царям. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=Co12qT5-F10> (дата звернення 12.06.2023).
11. Чернігівські Афіни / передмова, упоряд. текстів, коментарі А. Макарова. Київ : Мистецтво, 2002. 288 с.

Отримано 22 грудня 2022 р.

REFERENCES

1. Baranovich Lazar. Pisma preosviashchennogo Lazaria Baranovicha s primechaniiami [Letters of Reverend Lazar Baranovych with notes]. 2nd ed. Chernihiv, 1865. [In Russian].
2. Doroshenko D. Narys istorii Ukrainy [Essay on the history of Ukraine]. Volume II (from the half of the 17th century) 2nd ed. Kyiv, 1992. 349 p. [In Ukrainian].
3. Makarov A. Svitch barokovoi kultury [The beacon of baroque culture]. *Slovo i chas* [Word and time]. 1993. No. 10, pp. 3—13. [In Ukrainian].
4. Peretts V. "Filar wiary" vnov naidennoe sochinenie Lazaria Baranovicha ["Filar wiary" is a rediscovered composition by Lazar Baranovych]. *Kievskaiia starina* [Old Kyiv]. 1898. Vol. LXII, pp. 50—74. [In Russian].
5. Peretts V. "Ksiega smierci" arkhiepiskopa Lazaria Baranovicha ["Ksiega smierci" by Archbishop Lazar Baranovych]. *Kievskaiia starina* [Old Kyiv]. 1898. Vol. LXII, pp. 225—233. [In Russian].
6. Popov P. Panehiryk Krshchonovycha Lazariu Baranovychu — nevidome Chernihivske vydannia 80-kh rokiv XVII v. [Krshtonovich panegyric to Lazar Baranovych — an

- unknown Chernihiv edition of the 80s of the 17th century] // Yuvileinyi zbirnyk na poshanu akademika Dmytra Ivanovycha Bahalii [Jubilee collection in honor of academician Dmytro Ivanovych Bahalii]. Kyiv, 1927. Pp. 668—697. [In Ukrainian].
7. Semko D. Lystuvannia Lazaria Baranovycha z kozatskoïu starshynoïu yak dzherelo do istorii Hetmanshchyny druhoï polovyny XVII stolittia [Correspondence of Lazar Baranovych with a Cossack foreman as a source for the history of the Hetmanate of the second half of the 17th century]. *Naukovi zapysky. Zbirnyk prats molodykh vchenykh ta aspirantiv* [Scientific notes. Collection of works of young scientists and graduate students]. Kyiv, 2010. Vol. 21, pp. 7—13. Retrieved from: https://shron1.chtyvo.org.ua/Semko_Dmytro/Lystuvannia_Lazaria_Baranovycha_z_kozatskoïu_starshynoïu_iak_dzherelo_do_istorii_Hetmanshchyny_druhoï.pdf (accessed on June 06, 2023). [In Ukrainian].
 8. Semko D. Lystuvannia Lazaria Baranovycha ta Inokentii Hizelia [Correspondence of Lazar Baranovych and Innokenty Gisel]. *Naukovi zapysky. Zbirnyk prats molodykh vchenykh ta aspirantiv* [Scientific notes. Collection of works of young scientists and graduate students]. Kyiv, 2008. Vol. 16, pp. 58—66. Retrieved from: https://shron1.chtyvo.org.ua/Semko_Dmytro/Lystuvannia_Lazaria_Baranovycha_ta_Inokentii_Hizelia.pdf (accessed on June 08, 2023). [In Ukrainian].
 9. Sumtsov N. K istorii yuzhnorusskoï literatury XVII stoletia. V. I. Lazar Baranovich [To the history of South Russian literature of the 17th century. Issue I. Lazar Baranovych]. Kharkiv, 1885. 197 p. [In Russian].
 10. Farion I. Lazar Baranovych – sluzhnyk chuzhym tsariam [Lazar Baranovych — a servant of foreign kings]. Retrieved from: <https://www.youtube.com/watch?v=Co12qT5-F10> (accessed on June 12, 2023). [In Ukrainian].
 11. Chernihivski Afiny [Chernihiv Athens] / A. Makarov (Comp., Ed.). Kyiv, 2002. 288 p. [In Ukrainian].

Received on December 22, 2022

Larysa Semeniuk

Lesya Ukrainka Volyn National University (Luts'k, Ukraine)

E-mail: nediljalar@gmail.com

ORCID: 0000-0002-6619-9695

EPISTOLARY DIALOGUE OF LAZAR BARANOVYCH WITH HIS CONTEMPORARIES: PROBLEM OF RELIGIOUS AND POLITICAL CHOICE

The purpose of the work. The article on the material of Lazar Baranovych's epistolary examines the question of his religious and political choice in the context of Ukrainian state formation. **Methodology.** An interdisciplinary approach, which involves the use of historical and philological research methods, is applied. The method of historical reconstruction was used to reproduce various aspects of social life in the second half of the 17th century. The historical and literary method made it possible to characterize the peculiarities of his religious and political choice through the prism of the archbishop's letters. **Scientific novelty.** On the basis of Baranovych's epistolary with contemporary addressees, his attitude to important political and religious events of the present time, the role of this extraordinary personality in the social and religious processes of Ukraine during the Ruin period are shown. **Conclusions.** The correspondence of the Chernihiv bishop with famous contemporaries, political

and religious figures (hetmans, bishops, writers) proves that he persistently defended the traditional rights of the Kyiv Metropolis: he took care of the church, was concerned with the organization of its hierarchy, tried to avoid a split, although he acted not independently, taking into account the position of the political authorities, Ukrainian and Moscow. Bishop of Chernihiv maintained contacts with the hetmans of Right-Bank and Left-Bank Ukraine. In his letters, he not only shows favoritism or disfavor to statesmen, but also gives his own assessments of political events in Ukraine, such as: the atrocities of the Cossack administration in the field, the search for an Ottoman protectorate, etc. The epistolary proves that the Chernihiv bishop took a clear pro-Moscow position in a political sense. He was concerned about the atrocities of the Moscow governors in Ukraine, but this did not become an obstacle to consistently flatter the Moscow tsar, stressing the advantages of a single-minded ruler and the disadvantages of political rapprochement with Turkey. He justified his own concessions and compromises with Moskovia by the prospects of such a union for Ukraine, neglecting the imperial ambitions of the northern neighbor and not allowing any other protectorate.

Key words: Lazar Baranovych, epistolary, Orthodox Church, metropolis, protectorate.